

Маріанна Штраусс, єврейка, вихователька дитячого садка з Ессену.

Урсула фон Кардорф, журналістка з Берліну.

Петер Шгельтен із Целендорфа в Берліні, військовий кур'єр і командир танкового підрозділу.

Ліза де Бур, журналістка з Марбурга, одружена з Вольфом; у подружжя було троє дітей: Моніка, Антон і Ганс.

Віллі Резе, банківський клерк-стажер із Дуйсбурга, піхотинець.

Марія Кундера, співробітниця залізничної станції Міхельбеєрн поблизу Відня; **Ганс Г.**, син залізничника, парашутист.

Вступ

Друга світова війна має повне право називатися Німецькою війною. Нацистський режим перетворив конфлікт, який сам і розв'язав, на найжахливішу війну в європейській історії, вдавшись до методів геноциду задовго до створення перших газових камер на території окупованої Польщі. Третій Райх унікальний і тим, що 1945 року зазнав тотальної поразки, повністю вичерпавши моральні та фізичні ресурси німецького суспільства. Навіть японці не билися біля воріт Імператорського палацу в Токіо так, як німці билися біля Райхсканцелярії в Берліні. Щоб вести війну такого рівня, нацисти були змушені вдатися до суспільної мобілізації та особистої відданості таких масштабів, яких у довоєнний період вони не могли навіть уявити. Та за сімдесят років, попри величезну кількість книжок про причини, хід і звірства війни, ми досі не знаємо, за що ж, на думку самих німців, вони боролися, і як їм вдавалося так довго вести війну. Ця книжка розповідає, як німецький народ пережив війну¹, що випала на його долю.

Із плином років і поступовим відходом поколінь, які пережили Другу світову війну, вона не полишає суспільну увагу, а навпаки — пробуджує дедалі більшу цікавість до себе. І особливо добре це видно в Німеччині, де за останні п'ятнадцять років спостерігався «справжній бум» кінострічок, документальних фільмів, виставок і книжок на тему Другої світової війни. Науковий і популярний погляди на цей конфлікт діаметрально протилежні — німців зображують або як жертв, або як злочинців. Упродовж останнього десятиліття більшого розголосу набула саме тема жертви, оскільки автори зосереджуються на спогадах цивільних, які

пережили бомбардування німецьких міст авіацією Великої Британії і США, на стражданнях німців, які тікали від Червоної армії, і на вбивствах і згвалтуваннях тих, кому не вдалося врятуватися. Багато німців похилого віку діляться найболіснішими спогадами, просто щоб бути почутими й назавжди закрити цю тему. ЗМІ перетворили страждання мирних жителів Німеччини під час війни на сучасну проблему, зосередивши увагу на безсонних ночах, нападах тривоги та постійних жахіттях. З'являються спільноти так званих дітей війни, і дедалі частіше можна почути терміни на кшталт «травма» і «колективна травма», що використовують для опису схожих переживань. Однак розмови про травму мають тенденцію підкреслювати пасивність і невинність людей, які її пережили, що викликає сильний моральний резонанс: у 1980-х і 1990-х роках поняття «колективна травма» використовували для опису спогадів тих, хто пережив Голокост, обіцяючи жертвам «розширення прав і можливостей», надавши їм політичне визнання².

Лише країні праві, які щороку в лютому виходять на мітинг із плакатами «Бомбовий Голокост», щоби вшанувати пам'ять загиблих під час бомбардування Дрездена 1945 року, зрівнюють страждання мирного населення Німеччини зі стражданнями жертв нацистської політики масового знищення. І навіть такі провокації дуже далекі від невинного націоналізму, підтримуваного в 1950-х роках у Західній Німеччині, де німецьких солдатів вшановували як героїв за «самопожертву», тоді як у всіх «звірствах» звинувачували групу непримиренних нацистів, а саме есесівців. Зручне виправдання часів Холодної війни про «хороший» вермахт і «погану» СС, яке посприяло переозброєнню Західної Німеччини та її набуттю повноправного членства в НАТО в середині 1950-х років, зазнало краху в середині 1990-х років, значною мірою завдяки пересувній виставці «Воєнні злочини вермахту», де представили фотографії публічних повішень і масових розстрілів, що їх зробили рядові солдати. Публічна демонстрація особистих знімків, які німецькі

солдати носили в кишенях форми разом із фотографіями своїх дітей і дружин, викликала бурхливу реакцію, особливо в Австрії або на території колишньої Східної Німеччини, де до 1990-х років уникали відкрито обговорювати подібні теми. Але була і зворотна реакція, і коли фокус змістився на німецьких жінок і дітей, які стали жертвами бомбардувань британської та американської авіації або насильства з боку радянської армії, деякі автори побоювалися повертатися до поширеної в 1950-х роках³ полеміки, пов'язаної з масштабами національних страждань.

Натомість два наративи війни, засновані на потужній емоційній складовій, рухалися паралельними траєкторіями. Попри рішення про встановлення меморіалу жертвам Голокосту в центрі сучасного Берліну, що свідчило про усвідомлення моральної відповідальності, у поглядах на цей період спостерігався глибокий розкол: усі так само замислювалися, ким же є німці — жертви чи злочинці. 2005 року в Німеччині, стежачи за суспільним самоаналізом, який супроводжував 60-ту річницю закінчення Другої світової війни, я зрозумів, що потреба винести уроки з подій минулого змусила вчених і ЗМІ знехтувати одним із найважливіших завдань історії, що полягає насамперед у розумінні минулого. Найголовніше, що історики не задумувалися: що німці говорили й думали про свою тогочасну роль? Наприклад, наскільки були готові обговорювати той факт, що вони боролися за режим, який чинив геноцид? І як зроблені висновки змінили їхній погляд на війну загалом?

Можна було би припустити, що розмови на подібні теми в поліційній державі у воєнний час неможливі. Проте німці почали відкрито говорити про вбивства євреїв, прирівнюючи їх до бомбардувань авіацією союзників мирного населення Німеччини, влітку та восени 1943 року. У Гамбурзі зазначали, «що прості люди, представники середнього класу й інші верстви населення неодноразово висловлювали думку: нальоти — це помста за наше ставлення до євреїв». У баварському Швайнфурті люди говорили те саме:

«Нальоти — це наслідок заходів, вжитих проти євреїв». Після другого нальоту американської авіації на місто в жовтні 1943 року жителі відкрито скаржилися: «Якби ми нормально ставилися до євреїв, нам не довелося би страждати від цього терору». Доти влада в Берліні отримувала повідомлення про такі настрої не лише з великих німецьких міст, а й із віддалених куточків, що практично або взагалі не знали бомбардувань⁴.

Я був здивований, уперше почувши про це, хоча знав: популярні повоєнні заяви німців, що вони нічого не знали й нічого не робили, лише зручна відмовка. Наявні дослідження показали, що у воєнній Німеччині розмови про геноцид були нерідкісними. Але, як і інші історики, я припускав, що подібна інформація поширювалася здебільшого серед близьких друзів і рідних, виходячи за ці рамки лиш у вигляді чуток. Як Голокост міг стати предметом публічного обговорення? Ба більше, подібні дискусії відстежували й аналізували ті ж співробітники таємної поліції, які депортували та знищували євреїв упродовж двох попередніх років. Ще дивніше те, що всього за кілька місяців після надходження цієї інформації голова поліції та СС Гайнріх Гімmlер продовжував наголошувати перед лідерами Третього Райху, що лише вони відповідальні за винищення європейських євреїв і що «ми заберемо цю таємницю із собою в могилу». Як же сталося, що така таємниця розкрилася? За останні 25 років Голокост посів центральне місце в наших уявленнях про нацистський період і Другу світову війну загалом. Але це сталося відносно недавно, а тому неможливо робити висновки, якою саме німці бачили свою тогочасну роль⁵.

18 листопада 1943 року капітан доктор Август Теппервін у щоденнику зазначив, що «чув жахливі, але, очевидно, правдиві подробиці того, як ми винищували євреїв (від малих до старих) у Литві!». Він фіксував чутки про масові вбивства й раніше, ще в 1939 і 1940 роках, але не на такому рівні. Цього разу Теппервін спробував поглянути на жахливі факти з погляду моралі, задумуючись, кого законно вбивати на війні.

Він розширив список від ворожих солдатів і партизанів, які діяли в тилу німців, до обмежених колективних репресій проти цивільних, які їм сприяли, але був змушений визнати, що речі, які коїли з євреями, були зовсім іншого характеру: «Ми не просто знищуємо євреїв, які воюють із нами, ми в буквальному сенсі прагнемо стерти з лица землі цей народ як такий!»⁶.

Глибоко віруючий протестант, консерватор і вчитель за професією, Август Теппервін від початку сумнівався в явній жорстокості гітлерівської війни. Здається, він уособлює той стан морального та політичного відчуження від нацизму, що знайшов вираження не в прямому опорі системі, а в певному ступені неприйняття і «внутрішньому» протесті проти закликів і вимог режиму. Але чи дійсно існувала така безпечна «духовна гавань»? Чи всі прояви сумнівів у листах до близьких і особистих щоденниках є ознакою внутрішнього протистояння, а не просто вираженням дилем і невпевненості автора? І дійсно, Август Теппервін продовжував служити режиму вірою та правдою до останніх днів війни. Зробивши важливе визнання, що «ми в буквальному сенсі прагнемо стерти з лица землі цей народ як такий», він замовк. Це визнання не узгоджувалося з його вірою в цивілізаційну місію Німеччини на сході задля захисту Європи від більшовизму.

Теппервін не повертався до теми вбивства євреїв до березня 1945 року, коли вперше за весь час почав розуміти, що Німеччині загрожує повна й неминуча поразка: «Людство, яке веде таку війну, стало безбожним. Російське варварство на сході Німеччини, нальоти британців і американців, наша боротьба з євреями (стерилізація здорових жінок, розстріл усіх — від дітей до літніх людей, отруєння газом євреїв цілими потягами!)». Якщо неминуча поразка Німеччини здавалася йому своєрідною божественною карою за скоєне з євреями, то останнє, за його словами, було не гіршим за те, що союзники робили з німцями⁷.

Ще влітку та восени 1943 року те, що змусило цивільне населення в тилу, від Гамбургу до Швайнфурту, так відверто

говорити про відповідальність Німеччини за вбивство євреїв, було іншим різновидом неминучої загибелі. У період між 25 липня і 2 серпня 1943 року Гамбург зазнав бомбардування, у результаті чого виник гігантський вогненний смерч. Була зруйнована половина міста, загинули 34 000 людей. Багатьом німцям це здавалося апокаліпсисом. Як повідомляла служба безпеки СС (СД), через демонстративний терор великих міст у Німеччині зникло «відчуття безпеки», змінившись «сліпою люттю». У перший день бомбардування, 25 липня, сталася ще одна подія, але вже за межами Німеччини. Італійського диктатора Беніто Муссоліні, який 21 рік перебував при владі, скинули в результаті безкровного державного перевороту. Німці швидко пов'язали ці дві події. Повідомлялося, що впродовж наступного місяця люди відкрито обговорювали, чи не доцільніше було б узяти приклад з Італії і замінити нацистський режим військовою диктатурою, оскільки це обіцяло «кращий» або, можливо, навіть «останній» спосіб досягнути «сепаратного миру» із західними союзниками. Для нацистського керівництва такі настрої, здавалося, були тривожним дзвіночком падіння морального духу громадян і небезпекою повторення капітуляції і революції листопада 1918 року. Насправді криза тривала недовго. До початку вересня 1943 року все скінчилося, оскільки режим кинув значні ресурси на покращення цивільної оборони й організацію масової евакуації з міст. Військове становище вермахту також стабілізувалося після окупації більшої частини Італії, і гестапо нарешті вдалося придушити подібні «поразницькі» розмови серед особливо відвертих громадян. Як і роздуми Теппервіна, ці публічні дискусії про відповідальність німців за вбивство євреїв були викликані почуттям глибокого морального та фізичного занепокоєння, оскільки неослабний натиск Бомбардувального командування Повітряних сил Великої Британії поширював відчуття вразливості далеко за межі міст, що зазнали бомбардувань. Значення тимчасової політичної кризи, спровокованої бомбардуванням Гамбургу, полягало в тому, що вона підняла на

поверхню страху: подальші загострення викликали ті самі моделі публічних дискусій, у яких занепокоєння німців через власну провину перепліталось з роллю жертв⁸.

Голокост, що розгортався на очах німецьких євреїв, сформував їхнє розуміння війни. Але решта німців дивилася на це інакше: їх турбувала війна, у світлі якої вони і сприймали геноцид. Це були кардинально різні погляди на одні й ті самі події, зумовлені значною різницею в можливостях і виборі та викривлені абсолютно різними надіями і страхами. Ця проблема й визначила мій підхід до написання історії Німеччини воєнних років. Якщо інші історики висвітлювали механізм масових убивств і обговорювали причини Голокосту, я зосередився на тому, як німецьке суспільство сприймало та засвоювало ці знання у формі звершеного факту. Як на німців вплинуло поступове усвідомлення того, що вони були учасниками геноцидної війни? Або, якщо запитати інакше, як війна вплинула на їхнє сприйняття геноциду?

Цілком очевидно, липень і серпень 1943 року стали періодом однієї з найсерйозніших криз за весь час війни в Німеччині, коли люди від Гамбургу до Баварії пояснювали постійні нальоти союзників на мирні міста як відплату за те, «що ми зробили євреям». Такі розмови про покарання з боку союзників або «єврейську відплату» підтверджують, що нескінченну нацистську пропаганду — особливо в перші шість місяців 1943 року, — яка зображувала авіанальоти як «єврейський бомбовий терор», населення загалом приймало. Однак у реакції народу зародилися нотки самозвинувачення, що неприємно вразило Геббельса й інших нацистських лідерів. Здавалося тепер, коли німецькі міста почали перетворюватися на руїни, люди хотіли розірвати це зачароване коло взаємознищення. Проте «заходи, вжиті проти євреїв», як їх евфемістично назвали представники СД, уже залишилися позаду: масові депортації євреїв по всій Європі закінчилися минулого року. Бомбардування Гамбургу поставило німців перед обличчям нової тотальної війни, оскільки загроза знищення з повітря перейшла всі межі.